

Báró Eötvös József regényírói munkássága

(bevezető közlemény)

Viola zsványéletéből nemcsak a betyárromantikából ismeretes ú. n. betyárhőstettek hiányoznak, vagy a gyilkosságok, hanem még apróbb lopásairól sem tudunk, amelyek pedig a létfenntartás eszközei szoktak lenni a betyároknál. Ha valaki pl. azt kérdezné tőlünk, hogy Viola miből élt, míg betyár volt, bizony nem igen tudnánk neki a regény alapján felelni. Viola egész élete és sorsa — mint már mondtuk — a sors játéka-nak eredménye és akaratának szinte semmi szerepe nincs. Amikor Nyúzó a pandúrokkal és a falu népével ostrom alá veszi Viola erdei menedék-helyét, nem viselkedik betyárhoz méltóan, nem lesz öngyilkos, mert Tengelyi okmányait meg akarja menteni. Miután elfogják és halálra ítélik, ismét nem tesz semmit sem ő, sem bandája, hogy kiszabadítsák, hanem egy nemes ifjú szerelmese kívánságára teszi ezt meg. Elfogatásakor azon-ban Macskaházy ügyvéd, Rétyné bizalmasa, elragadja Viola kezéből Tengelyi okmányait meg akarja menteni. Miután elfogják és halálra ítélik, nak tehát Macskaházytól kell elrabolnia az iratokat, hogy visszajuttat-hassa Tengelyinek s e rablás közben az ügyvédet megöli. Az irományokat ugyan sikerül megszereznie, de Tengelyihez már nem tudja eljuttatni, mert úzóbe veszik, sőt még nagyobb gyanúba keveri a jegyzőt, mert őt fogják vádolni a gyilkossággal, mivel minden jel látszólag erre mutat. Viola a gyilkosság után más megyébe költözik családjával, ahol, békeségben élhetne, hisz senki sem ismeri. Eötvös azonban nem elégszik meg ilyen felemás megoldással, Viola tragédiájának be kell teljesednie, mert csak ezzel tudja a vármegye intézményének embertelenségét a maga tel-jességében bemutatni. Új szolgálati helyén egy percre sincs nyugalma, mert sohasem tudja, mikor találkozik ismerőssel, aki leleplezi, s akkor nyugalmanak, sőt életének is vége, hisz halálos ítéletet mondtak ki fe-lette. Először gyermekeit vesztí el, később pedig amikor Tengelyi mellett tanúskodni hívják, Taksony megyébe indul, de alighogy a megye terü-letére ér, a pandúrok úzóbe veszik és meggyilkolják — éppen Cifra, aki régen cimborája volt. Felesége rövidesen utána hal. Ez tehát a harc végső kimenetele: a vármegye és a paraszt harcában természetesen a paraszt marad alul és szembeszállásának ez a tragédia az ára. Viola tragédiája, mint a vármegyerendszerrel szembeszálló paraszt tragédiája egészében véve teljesen indokolt a regényben, akárcsak Gusztáv a Karthausiban, de a részletek, egyes fordulatok éppen annyira indokolatlanok ebben, mint amabban a regényben. Különösen szembeötlő az események erőszakolt bonnyolítása akkor, amikor Violát visszahívják tanúskodni Tengelyi mel-lett. Az üveges zsidó u. i. tanúk előtt kijelenti, hogy Tengelyi okmányait ő akarta elrabolni Macskaházy, illetve Rétyné parancsára, de Viola ke-zéből elragadta azokat. Ugyancsak bevallja halálos ágyán, hogy Macska-házyt nem Tengelyi, hanem Viola ölte meg ismét őt megelőzve, mert ő

még Rétyné parancsára akarta ugyanezt tenni. Ez a minden tekintetben hiteles vallomás teljesen elegendő ahhoz, hogy az alispánét öngyilkosságba kergesse, de érthetetlenül nem elegendő ahhoz, hogy Tengelyit tisztázza, noha Tengelyi fő ellenségei — Rétyné és Macskaházy — már halottak, az alispán pedig mellette van, sőt az ügyészhelyettes is. Már megállapítottuk, hogy miért volt szükséges az írónak Viola teljes tragédiája — s ez az elgondolás esztétikai szempontból helyes is. A hiányolható és bántó dolog az, hogy annyi valószínű indokolási lehetőség közül erre a fordulatra nem talál egyet sem. Ebben az esetben egészen idealista és valószínűtlen indokolást ad, amikor Violában a motívumok harcát rajzolja mielőtt Taksony megyébe indulna. Viola így elmélkedik: „nem én, hanem a sors akarta, hogy gyilkos legyek; de akkor a sors azt is akarta, hogy gyilkosságomért szenvedjek; s mit ér, ha ellene küzködöm“. Amint látjuk tehát azt a fontos fordulatot, amely közvetlenül a tragédia felé lendíti előre az eseményeket, ilyen felületesen intézi el a „sors“ rendelkezésére való fatalisztikus belenyugvással.

A regény másik fontos alakja — mondhatnánk második főhőse — Tengelyi Jónás, tiszaréti jegyző, aki szintén a mű középpontjában áll egész családjával. Tengelyi papi családból származik és Réty alispánnal tanuló társak voltak külföldön. Miután tanulmányait befejeztével hazatért, Réty származásához mérten csakhamar közéleti funkcióba került, s atyja után alispán lett Taksony vármegyében. Az ifjúkori barátság jegyében Réty igyekezett Tengelyinek is állást szerezni a megyénél, de ő nem volt alkalmas erre. Réty és Tengelyi ellentétes jellemű emberek voltak s míg Réty gyorsan beletalálta magát a megyei tisztviselők életébe, Tengelyi egyre változtatta külföldön, sokat nélkülözött családjával, míg végül Tiszaréten kötött ki mint falusi jegyző. Réty pedig megtanulta, hogy „valamint alispánságra emelkedni jobb mód nincs, mint ha valamely párthoz csatlakozik, úgy hivatalát megtartani, vagy magasabbra emelkedni nincs rosszabb!“ Így ő olyan középutas politikát folytatott, hogy egyszer egyik, másszor másik pártra adta szavazatát — „okos játszóként, ki egyszerre vörösre s feketeire is tesz, hogy semmi esetre vesztenie ne lehessen.“ Tengelyi ezzel szemben a politikában, a közéleti munkásságban nem emelkedési lehetőséget keresett, hanem az igazságot és a haladást akarta szolgálni. Ilyen felfogással pedig közéleti, vármegyei tisztséget viselni Magyarországon nem lehet. Tengelyi szintén a jóemberek, s ezért a szenvedők közé tartozik a regényben egész családjával. Viola sorsához úgy kapcsolódik az övé, hogy amikor Viola felesége mindenből kifosztva betegesen fekszik, Tengelyi leánya, Vilma, házukhoz hívja az asszonyt, mert Nyúzó még azt is megtiltotta a parasztoknak, hogy segítsék. Tengelyinek igen sok vonása félreismerhetetlenül Eötvösre emlékeztet s egyben a főispánnal döntő és igen súlyos itéletet is mondat magáról. A tisztújítás előtt a főispán és a titkár Tengelyi befolyását is mérlegelik s esetleges következményeit ennek a választások kimenetelére. A főispán megjegyzi, hogy nem tartja veszélyesnek Tengelyit, mert „kik a szoros logikát tűzék ki magoknak, azokat a sokaság ritkán követi“. Tengelyi valóban nem lehet komoly politikai tényező, mint ahogy Eötvös sem lehet az, mert nem gyakorlati politikus. Tengelyi majdnem ugyanolyan elméleti ember, mint maga Eötvös, csak hogy nem azért nincs befolyása a tömegre, mert „mély gondolkodású — mint Eötvös mondja —, hanem azért mert az elmélkedésen nem jut túl. Tengelyi egyébként minden tekintetben a regény legideálisabb alakja s ezért kétségtelen, hogy

az ő szavaiban ismerhetünk leggyakrabban Eötvös saját szavaira, szinte vele mondatja el saját véleményét a maga koráról és annak társadalmáról. Nem lehet azonban azonosítani Eötvös véleményét teljesen Tengelyiével, mert a jegyző sötét pesszimizmusa nem Eötvös felfogása. Talán akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy Tengelyi pesszimizmusa és Vándory optimizmusa együtt adják az író felfogását. A falu jegyzője és papja számtalan hosszú, komoly és mélyenszántó elméleti vitát folytat egymással, amelyek bizonyára többet jelentenek, mint a kor különböző felfogását, talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ezekben a vitákban az író saját dilemmáját, saját vívódását és elméledését vetette papírra szinte lírai őszinteséggel. E viták olvasása közben azt kell gondolnunk, hogy Eötvös önmagával vitatkozik. Tengelyi szavai keserű iróniával és néhol szatírával leplezik le azt a nagy úrt, ami sok ember tettei és szavai között tátong. Megállapítja, hogy a haladást nem az állatvédő egyesületek alakítása jelenti, amelyek tagjai megbotoztatják a parasztot, ha a rossz úton elakadva lovait ütlegeli. Tengelyit nem igen vigasztalja az a tény, hogy az országban „száz, vagy legfeljebb ezer ember van, ki úgy érez, mint mi, kinek lelke fáj midőn ez óriási hazugságot látja, mely között élünk“. A jelennél azonban nem kevésbé vádolja az ezeréves multat, az elmúlt ezer év súlyos mulasztásait is ostorozza, amelynek egyenes következménye a jelen helyzet. Ebből a szempontból igen érdekes a Tengelyi és leánya között folyó beszélgetés, miután Violánét házukhoz hívja a leány. Vilma alig várja haza atyját, hogy a törvények között találjon olyat, amely szerint „a szegényt, ha önvétke nélkül tartozásának eleget nem tehet, mindenétől megfosztani nem szabad“. Tengelyi válasza keserű és súlyos vád a magyar történelem ellen: „Csalódom kedves leányom — viszonzá Tengelyi feszült kebelével — e két vastag könyvben ilyen törvényt hasztalan keresnél, nyolcszáz év alatt ennek alkotására még nem ért rá nemzetünk.“ Vándory optimizmusa az emberekbe vetett szilárd hiten alapszik s ez — mint már a Karthausából ismeretes — szintén Eötvös világnézetének eleme. Szerinte: „Bármilyen szomorú legyen az állapot, melyben hazánk nem nemes lakói jelenleg vannak, az nem tarthatja fel magát többé“. Sőt ezt a változást egészen közelinek tartja, s ezt mondja róla: „Igen barátom, szebb napok közelnek, e nemzet minden osztályaira szebb jövő vár, s bár hajam ősz, én még látni reményem az időt, midőn jelen állapotunk, egy nehéz álmoként elvonulva, majdnem hihetetlennek fog látszani még azok előtt is, kik egész életüket benne tölték“. Ez az optimizmus azonban nem tompítja a jelenről mondott súlyos ítéletek élet, sőt azt mondhatjuk, hogy a jövőbe vetett hit, s a változás közelségének hirdetése éppen a fennálló helyzet tarthatatlanságán alapszik. Ha azt boncolgatjuk, hogy Eötvös melyiknek ad végleg igazat, akkor azt mondhatjuk, hogy átmenetileg Tengelyinek lesz igaza, aki Nyúzóról és a vármegye hivatalnokairól minden rosszat képes feltételezni. Végső fokon azonban Tengelyi személyes sorsának alakulásában Vándory optimizmusa nyer igazolást. A jónak azonban ez a győzelme nem lehet teljes, mert Viola életével fizet azért, hogy Tengelyi sorsa jóra fordulhasson.

Tengelyi sorsának az író nemcsak a haladás igazi és önzetlen előharcosának sorsát akarta bemutatni a korabeli Magyarországon, hanem ennél többet is: azt, hogy az emberek sorsát Magyarországon „nemes, vagy nemtelen létük határozza meg“, s hogy „az igazság istenségére nézve külön istenasszony létezik a patriciusok s külön a plebeiusok számára“. Réty

alispán felesége u. i. miután megtudja, hogy Vándory tiszteletes férjének édes testvére és birtokának fele őt illeti, elhatározza, hogy ellopatja a lelkész okmányait, amelyekkel ezt igazolhatná. Vándory ugyan lemondott örökségéről öccse javára, de az asszonynak ez nem elég bizonyíték. Ezért Macskaházyval, bizalmas ügyvédjével, az üveges zsidót béreltik fel, hogy lopja el az okmányokat. Az első rablás azonban nem sikerült s ekkor a pap a jegyzőnél helyezte biztonságba okmányait. Így a másodszori rablás alkalmával Vándory okmányaival együtt a Tengelyi nemességét igazoló okmányok is eltűnnek. Réty ellenfelei a tisztújításon megtudják a rablást s mindjárt sietnek megemmisíteni befolyását azzal, hogy nemesi levelét követelik. Gyorsan „kiderítik“, hogy Tengelyi nem is volt nemes s így azonnal kizárják a szavazásból, de ez nem a legnagyobb szerencsétlenség, ami a nemnemes embert érheti. A nemesség elvesztése azt is jelenti, hogy ezentúl minden előzetes vizsgálat és kihallgatás nélkül letartóztathatják, bármikor betörhetnek házába stb. Egyszóval azok közé sorolják, akiket Werbőczy kihagyott törvénykönyvéből, s akiknek sorsát a nemesség olyan „szabadon“ irányítja, hogy tőle azt az istenen kívül senki számon nem kérheti.

A jóemberek közé tartoznak még Tengelyin és Vándoryn kívül Tengelyi felesége és leánya, Liptákné a fondorlatos parasztasszony, Réty alispán fia, Tengelyi Vilma szerelmese, később férje, Kislaky Kálmán Réty alispán lányának későbbi férje stb. Mindezek a jellemek kissé idealizáltak, angyalian jók, s majd ugyanilyen ördögien rosszak lesznek az ellentábor tagjai — kivéve néhány semlegest — mint Réty alispánt, az idősebb Kislakyt, akik azonban az író következetes ítélete szerint, mivel elnézik a rosszat, maguk is eszközei lesznek annak.

Az ábrázolás ilyen egyoldalúsága, ilyen leegyszerűsítése jó és rossz emberekre kétségkívül a hitelesség rovására megy, s a típusok értékéből nem keveset von le. Ha típuson a konkrét és törvényszerű, az örök emberi és történelmileg meghatározott, valamint az egyéni és társadalmilag általános dialektikus egységét értjük, akkor azt találjuk, hogy Eötvös jellemei nem egészen tipikusak. Bennük — s ez elsősorban a rossz emberekre vonatkozik — a társadalmi általános vonások túltengenek az egyéniek rovására. Ezért Nyúzó, Rétyné és Macskaházy alakjai nem eléggé emberiek, sőt némelyekben szinte nincsenek is emberi vonások, nem is tudnak jót akarni, csak rosszat. Nyúzó a fennálló, osztályuralom hű kiszolgálója és védelmezője, de nemcsak ez vezérli tetteit, hanem magá is élvezetet talál mások üldözésében és a szegények nyomorogatásában. Benne a vidéki nemességnek nemcsak kegyetlenségét, elfogultságát akarta az író bemutatni, hanem egyszersmind korlátoltságát és műveletlenségét is. Nyúzó Kényházi esküdt társaságában érzi magát legjobban, aki vele együtt csak evésen-iváson törli a fejét s úgyszólván kizárólag állati, vegetatív szükségletei vannak. Rétyné figurája kissé szintén egyoldalú és erőltetett. Alapvető vonása a nagyravágyás, de ugyanakkor kissé hihetetlen, hogy mostohagyermekai emelkedésén keresztül számítja elérni célját. A rossz emberek közül Macskaházy a legsötétebb figura. Apró, ravasz emberke, aki machiavellista eszközökkel ácsolgatja egész életében jövőendő existenciáját s éppen akkor vesz rajta, amikor legközelebb képzeleli magát végső céljához. Rétynének minden aljas tervében ő az elsőszámú eszköz. Ő terveli ki az okmányok ellopását, ő ragadja ki Viola kezéből az okmányokat, miután a zsványt elfogták, s éppen ezért ő siettetni legjobban annak halálra ítéletét és kivégzését; ő

szorgalmazza Tengelyi kizárását a választásokból, s nemességét ő vonja kétségbe legelőször stb. A Viola kezéből elragadott okmányokkal azonban neki is céljai vannak, s most egyszerre kiderül egész „hűségének“ s eddigi „önzetlen“ szolgálatának rejtett célja. Rétynétől olyan összeget akar kizsarolni, amellyel birtokot vásárolhatna hozzátevé eddig harácsolts pénzéhez. Rétyné ugyan megígéri neki az 50.000 frt-ot, de közben felbéri az üveges zsidót, hogy ölje meg. A zsidót pedig Viola megelőzi ebben.

Az üveges zsidó alakjával külön kell foglalkoznunk, mert az ő sorában az író határozott véleményt mond a zsidókérdésről, amire már utaltunk politikai munkásságával kapcsolatban. Noha Eötvös minden bűn elkövetésére talál magyarázatot, mégis az üveges zsidó aljasságát indokolja legalaposabban, mert be akarja bizonyítani, hogy jellemének ilyen alakulása helyzetének s általában a zsidóság magyarországi helyzetének következménye. „Ő zsidó volt; ez élettörténete“ — állapítja meg Eötvös — s ez azt jelenti, hogy helyzetét „semmi nyájas emlék nem deríté“. A zsidó sorsa ú. i. hogy küzködjön mindennapi kenyeréért, de „nem becsületes munkával, hisz attól a zsidó eltiltatott, de fortélyal s csalfasággal, földöncsúszva, mint a hernyó, melyet az átmenő gondtalanul eltapos, gyűlöltetve, üldöztetve...“ Ezután így folytatja: „Ne bámuljunk, ha a zsidó megromlott“, hisz nem adtunk lehetőséget nemesebb érzelmeinek kifejlődésére s végül így teszi fel a vádoló kérdést: „E haza gyermekének ismerte-e őt, hogy tőle szeretetet kívánhatna? mi felebrátalig bántunk-e azzal, kit most önösséggel vádolunk?“ Ismét maró gúnnyal állapítja meg, hogy az emancipáció szépen halad s „a zsidóság hazánkban e pillanatban olyan hegyhez hasonló, melynek alja még sötét homályban áll, de melynek aranyozott csúcsára nézve a nap már feljött“, vagyis a gazdag zsidók már élvezik az egyenlőséget, s különböző kölcsönökkel, váltókkal már sok magyar főurat a kezükben tartanak. Az üveges zsidó azonban szegénységénél fogva egyetlen főurat sem kötelezhetett le magának s ezért, amikor Nyúzó vallatóra fogja „bizonyosan nem felejté el, hogy elődei üdvözítőnket keresztre feszíték.“

3.

Schöpflin Aladár egyik tanulmányában azt állapítja meg Eötvösről, hogy ő látta először „a magyar társadalmat a maga különleges szociális tagozottságában“. Eötvös valóban pontosan megkülönbözteti egymástól egy-egy osztály különböző rétegeinek képviselőit is (pl. Nyúzó és Réty között minden hasonlóság ellenére igen fontos és jellemző különbségek is vannak), de a legfőbb figyelmet a két alapvető és egymással szembenálló osztály képviselőinek ábrázolására szenteli. Legfontosabb célja tehát a jobbagság és nemesség közötti óriási szakadék és ellentét ábrázolása. A jobbagság helyzetétől mondott minden egyes szava nemcsak vádirat a fennálló rendszer ellen, hanem egyben a változások sürgőssége mellett is tanúskodik. Realitásukban, megdöbbentő hitelességükben és kilátástalanságukban talán Gogoly műveivel hasonlíthatnak legjobban a faluról szóló leírásai. A jobbagságakásokat nem lehet házaknak nevezni, s „a halvány beesett arcú nép“ soha nem érzi jól magát életében, csak talán a temetőben, mert „keresztjei alatt először pihen meg, mióta e földre jött“. A jobbagságfalu temploma „palotája azoknak, akiknek a földön csak kunyhók jutottak“. Ez a panaszkodó hang tovább komorodik, hogy végül Viola patétikus szónoklatában a legmagasabbra, szinte lázadásba csap-

jon át. A statáriális bíróság előtt Viola így mondja el szerencsétlenségének és gyilkosságának okát: „El kellett volna túrni a pálcáztatást, megcsókolni a hóhérok kezét, vagy éppen ott kellett volna hagyni feleségemet vajadásai között, mikor a nagyságos asszony velem Porvárra akart kocsikázni, haszontalan paraszt létemre, hogy mertem szeretni feleségemet...?” S tovább: „Én nem gondoltam, hogy a szegényember kutya, akit verhet üldözözhét, akinek tetszik...” Eötvös pedig a Falu jegyzőjében félreérthetetlenül ezt akarja bizonyítani, ami nem is nehéz dolog. A jobbágyság helyzetének feltárását azonban nemcsak ilyen drámai feszültségű helyzetekben találjuk meg, amelyekben két osztály képviselői állnak szemben egymással, hanem olvasás közben gyakran hökkenti meg az olvasót egy-egy elejtett megjegyzése, gúnyos kitétele. A vármegyéről pl. ezt mondja: „Ez épületeket, melyeket nem a nemesség épített, kizárólag a nemesség használ”, de az ehhez hasonlókat nem győznénk idézni s csak egyetlen példát akartunk illusztrációként bemutatni.

Már eddig is számtalan példáját láttuk Eötvösnél az ironikus, sőt szatirikus hangnak, de mivel ez éppen erre a regényére annyira jellemző, külön is kell vele foglalkozni. Péterfy igen szellemesen „hadicselnek” nevezi e szatírát és megállapítja, hogy ez sokkal hatásosabb és veszedelmesebb a nyílt támadásnál. E szatíra akkor a legmaróbb és legkegyetlenebb, amikor a nemesi kiváltságokról s a vármegyéről van szó. A nemesi alkotmányt és kiváltságokat így „védelmezi”: „A külföld gúnyolva szól alkotmányunkról. Nemességünk adómentességét említik! Mintha bizony minden polgárosodott népeknél nem lenne szokásban, hogy az elaggott katonák közköltésen tartatnak, s mintha nem volna természetes, ha a magyar nemzet is nagy rokkantját, ki századok előtt érte küzdött szinte ingyen tartja s vajjon e nemzet elvénült rokkantjai nem nemességünk-e?” (Kiemelés tőlem — J. G.) Másutt azt „bizonyítja”, hogy a magyar nemesség a nemzet többi rendjeivel mindenben testvériesen osztozik s „a paraszttal úgy rendezte el dolgait, hogy nyárban, őszkor és tavaszkor ezek, télen ő maga fáradjon s pedig nemcsak nappal, hanem egész éjszakákon keresztül”, vagyis a parasztság dolgozik, a nemesség pedig dorbézol, mulatozik. A hivatalviselő nemesek pedig olyan „bölcsék”, hogy pontosan tudják „miként arra, hogy haladjunk, szükséges egyszer jobb, másszor bal lábunkkal előre lépni”. Szinte bámulatos ez a kiméletlenség a nemesség iránt, a nemesi osztály tagjánál, s elmondhatjuk, hogy volt e században költőnk, aki talán jobban gyűlölte a nemességet, aki „újfajta” és „jó szoros” nyakravalót szánt neki, de aki ilyen megcáfolhatatlan tudományos érvekkel bizonyította volna be, hogy a nemesség túlélte önmagát s fennállásával és összes intézményeivel a haladást gátolja, ilyen csak a főnemesi, bárói származású Eötvös volt.

Eötvös e regénye, akárcsak a Karthausi, részletekben jelent meg, összesen nyolc nyolcvés füzetben 1845 márciusától novemberéig. Ez ennél a regénynél azért fontos körülmény, mert a közvélemény és kritika egyaránt figyelemmel kísérte a regény keletkezését és mielőtt még egészében megjelent volna, már bírálatot és véleményt mondott róla. Eötvös pedig már a regény további részleteiben válaszol is ezekre a bírálatokra s ezekben a válaszokban újból és újból kifejti esztétikai felfogását. Különösen két dolgot rónak fel hibájául: egyesek a gyakori eltéréseket, „okoskodásokat”- mások pedig azt, hogy a paraszti jellemeket idealizálja. Nézzük, mi a felfogása erről. Az első kifogást maga is hibának ismeri el s a XXXVI. fejezet bevezetőjében ezt mondja: „Regé-

nyemnek egy nagy hibája az, hogy felette sokat okoskodom, néha szinte megsajnálom olvasóimat". De ez a beismerés sem egészen őszinte, sőt a továbbiakban gúnyba és támadásba csap át azok ellen, akik „az igazságot, mint az aranyat akkor becsülik leginkább, ha elég lágy s mindenfelé csavartatható”, végül pedig azok ellen, akiknél a regény csak a gyermeki mesét pótolja, mely akkor legkedvesebb, ha nem való. Erre azonban ő nem képes s ezt mondja: „Ki kívánhat más világot tőlem, mint amelyben élek.” Ő nem tud szabadulni a valótól, de nem igen akar. Noha bevallja hibáját s javulást ígér, egyebet nem tesz. „Én legalább nem vagyok eléggé költő — állapítja meg — hogy még akkor is, midőn művemet alkotom, a szomorú valót elfelejthetném”. Másutt ismét jól látja hibáját s megállapítja: „Kötelességeimről szólok, ahelyett, hogy azokat teljesítsem”. Szinte az az érzésünk, hogy nem egyszer mintha ő is rajtakapná magát azon, hogy hibát követ el, s miután hosszasan értekezik a megyei választó rendszerről, s kimerítő bírálatát adja e választásnak nevezett komédiának, megállapítja: „De hagyjuk ezt, regényt s nem politikai értékezést írok”.

Amíg ezt a kifogást többé-kevésbé helyénvalónak ismeri el, sokkal határozottabb a másik vád visszautasításában. Ebben a tekintetben a legkeményebb, a legelfogultabb s egyben a legigazságtalanabb vádat a Budapesti Híradó névtelen bírálója fejezte ki, aki sajnálja, hogy „lelkes és értelmes szerzőnk... a költőt a politikai pártembernek alávetve a fő érdeket a társaság alsó rétegeinek juttatja”, a kiválóbb állású embe-
reket pedig minden gyarlóság és bűn képviselőivé teszi. E „bírálat”, amelyet nyugodtan nevezhetünk a főnemesség sértődöttségéből következő vádnak, a harmadik füzet megjelenése után látott napvilágot, s az író igen élénken reagál rá és külön is nyilatkozik róla, de a regény további részeiben is felel rá. Nyilatkozatában leszögezi, hogy alakjai nem konkrét egyének, s nem egyeseket akart regényével dicsőíteni, vagy megróni, hanem eszméket és visszaéléseket. Ugyanúgy mentegetődzik, amikor a fogházi állapotokat írja le s hangsúlyozza, hogy egyetlen meggyét sem akart konkrétan ábrázolni, „de nem hibám — folytatja —, ha hazánk sok megyéjének fogházai hozzá mindmaiglan hasonlók maradtak” s ez persze nemcsak a fogházak leírására vonatkozik, hanem az egész helyzet és összes típusok ábrázolására. Ha tehát egyes megyék, vagy egyének magukra ismernek a tipikus jellemekben és helyzetekben, annak nem Eötvös az oka, hanem a valóság s tegyük hozzá, hogy ez azt bizonyítja, hogy Eötvös ábrázoló módszere a realizmus. A parasztsággal vállalt szolidaritást, a parasztság szeretetét és megbecsülését szinte hivatkozva, minden előítélettel dacolva hirdeti: „Több érdekes egyéniséggel találkoztam. ki golyocsingben, — mint olyannal, ki divatos köntösben jár”. Megvádolták — mint láttuk — azzal is, hogy pozitív jellemeit az „alsóbb” osztályokból, illetve a népből vette s mint ő mondja, „a paraszti szenvedések apotheosisát” írta meg. Ezt a vádat azzal igyekszik „megcáfolni”, hogy utána három oldalon keresztül úgy bemutatja a nemességet, hogy bizonyára szivesebben olvasták volna a nemesek a paraszt dicsőítését, mint ezt. Ezzel a vitával kapcsolatban fogalmazza meg ismételten esztétikai felfogását is s ezt mondja: „A valónak felkeresése az, mit a regény, — mint a történetíró feladataul kitűz”. Ő ehhez az elvhez tartja is magát s kijelenti, hogy az élet képét, tehát a valóságot igyekezett ábrázolni, az pedig „nem lehet mindig mulatságos”, sőt Eötvös korában egyáltalán nem az. Esztétikai felfogása egyáltalán nem változott a Karthausi megírása óta, sőt ebben a regényben még határozottabban érvé-

nyesíti azokat. Az írással nem „öndicsőségét“, hanem embertársainak hasznát igyekezett elősegíteni s ezzel ismét nyíltan szembe fordul az önmagáért való költészettel, amely „virágokról, langy esti szellőről“ énekel „míg a föld vérben áll“, az emberi nem pedig történetének fordulópontjához jutott. A könyvben elsősorban „nem szép mű, hanem szép emberi tett“ kell hogy legyen s e szép tett érdekében azt is fel kell áldoznia az alkotó művészeknek, ami a legkedvesebb: a mű szépségét. Erre csak röviden Péterfy szavaival feleljünk, aki megállapítja, hogy a szép mű és szép tett nem zárják ki egymást. Ezt a kérdést már a tanulmány első részében a Karthausi ismertetésekor elemeztük, de most újabb bizonyítékát látjuk annak, hogy Eötvös ellentmondást lát a művészi alkotás formai és tartalmi követelményei között, s ezért állapítja meg, hogy még alkotás közben sem tudja a valóságot elfelejteni, s ezzel láthatóan azt akarja mondani, hogy ezért nem írhat művészi szempontból tökéletes művet. Mi pedig azt hisszük, hibái nem abból következnek, hogy a valóságot nem tudja elfelejteni, hanem abból, hogy ezt a látszólagos ellentmondást nem tudja feloldani.

Ha most az elmondottak alapján Eötvöst, mint a centralizációs politika élharcosát és a Falu jegyzője szerzőjét akarjuk értékelni, akkor megállapíthatjuk, hogy összes politikai tévedései és művének formai fogyatékoságai mellett korszakalkotó jelentőségű munkát végzett azzal, hogy tudományos és művészi eszközökkel megtámadott olyan valamit, amit századok óta helyesnek, természetesnek és változhatatlannak hittek. Megtámadta a vármegye intézményét, sőt egyszerre meg is fosztotta minden elméleti támaszától a reformban, végül pedig a nemzet érzelmét, gyűlöletét kelti fel ellene a Falu jegyzőjében, tehát minden rendelkezésére álló eszközzel rombolja azt az illúziót, amelyet a nemzet a vármegyékkel szemben táplált. Ha — mint megállapítottuk — nem is a legszerencésebben választotta meg az időt, s nem látta a megyék relatív létjogosultságát ebben az időben, azt jól látta, hogy igazi gyökeres változások a haladás irányában elképzelhetetlenek a vármegyék fennállása mellett, mert középkori, feudális intézmények, s idejük lejárt. Ez a megállapítás, az a lázas politikai és irodalmi tevékenység, amellyel ezt a meggyőződését hirdeti, fontos és magaslatos helyet biztosít számára a feudalizmus ellen, a polgári haladásért vívott elvi küzdelem vezető egyéniségei között hazájában.

J u h á s z G é z a